

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

«МАЗЕПІАНА» «МАЛОРОСІЙСЬКИХ ДІЛ» РДАДА ЗА НАЙСУЧАСНІШИМ ОПИСОМ

Ми вже оглядали «мазепіану» Посольського приказу РДАДА (1). Тепер же побачила світло нова фундаментальна праця «Малороссийские дела. Описи фонду № 124 Российского государственного архива древних актов». – М., «Древнехранилище», 2016. – 650 стор. Ініціатором видання і його відповідальним редактором є відома дослідниця-україністка, д.і.н., проф. Петербурзького держуніверситету, керівник Центру по вивченню історії України Тетяна Таїрова-Яковлева, а упорядниками виступають к. ф. н. В. В. Мушинська та к. і. н. А. В. Багро. Цей том є своєрідним продовженням попереднього, в якому подавалися описи ф. 229 («Малороссийский приказ»).(2) Зазначимо, що історики XIX-XX ст. активно користувалися з цього фонду (досить згадати 15-томну археографічну публікацію «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»), але всього було надруковано 10-15% «Малоросійських діл», а чимало справ навіть не читані.

На жаль, опис фонду вийшов мізерним тиражем (500 примірників) і до України потрапили лише окремі з них. Для того, щоб зробити доступнішим цей опис, повідомляю про ту його частину, яка стосується документів гетьмана Івана Мазепи. Звичайно опис буде побіжним, бо багато цінних документів, навіть якщо обмежитися Мазепою, неможливо описати у короткій статті. Відзначимо, що для економії місця вказівки місцезнаходження документів будемо подавати скорочено. Виклад матеріалу ведеться по описах, тому всередині відповідної частини вказуємо тільки номер справи. У разі потреби римськими цифрами вказується номер опису, а арабськими – номер справи. Замість прізвища Мазепи будемо ставити лише літеру М. На жаль, через брак місця не будемо вказувати відповідний аркуш справ. Така економія вкрай необхідна, бо тільки перелік номерів справ із згадкою про Мазепу займає 2 сторінки (!). Відзначимо, що датування подій подано за старим стилем.

Весь опис поділяється на 6 дрібніших.

Опис 1.

Цей опис є найбільшим і охоплює більшу частину книги (с.10-373). Він охоплює велику кількість (2618) солідних справ за 1563-1700 рр., у кожних міститься часом понад сто документів або кілька збірників документів. Через це доводиться вказувати номер сторінки книги і номер конкретного документа. Про догетьманський період життя значного військового товариша М. (1680 р.) йдеться на с. 145 (№ 12): приїзд у Москву з вітальними листами Самойловича в зв'язку з одруженням царя. Ще про один приїзд М. (уже генерального осавула) у січні 1688 р. йдеться на с.171 № 3. Тут йдеться про переговори в релігійних питаннях (приєднання Київської митрополії до московського патріархату), військові справи. Про М. говориться вже на стор. 27, де йдеться про його обрання гетьманом у 1687 р. в справі № 7. Цей опис рясніє листами М. (кількасот). Укажемо листи, які вміщені в справах тільки на сторінках 176-223. Це листи М. переважно царя та уряду Московської держави, хоча не бракує послань до урядів Речі Посполитої, Молдавії, Кримського ханства тощо, на Січ, представникам козацької старшини: с. 176 № 39; с.179 № 20; с. 180 № 27, 29, 31; с. 183 №48, 52; с. 184 № 57, 59; с.186 № 70, 75, 77, 78; с. 188 № 88; с. 189 № 90; с.189 № 97; с. 190 № 99, 102, 103, с. 191 № 105, 109, 110; с. 192 № 113; с. 192 № 4, 5; с. 193 № 7; с. 194 № 14; с. 196 № 28; с. 199 № 3, с. 200 № 6; с. 201, № 10; с. 201 № 15; с. 203 № 23;с.204№29, 30, 31, 33; с. 205 3 36, 37, 39, 40; с. 206 № 41; с. 206 № 41, 44, 4;с.207 № 49; с.208 № 55, 56;с.207 № 57, 60; с.

210 № 66, 1,5; с.211 № 8;212 3 13, 14, 17, 19, 20;с. 213 № 21,22, 24, 25; с. 214 № 32, 34; с. 215 № 35; с. 216 № 44; с. 217 № 54; 218 № 55, 56, 58;с. 219 № 61; с. 220 № 67, 68 с. 221 № 8, 9) і т. д. Зрідка трапляються й універсали М., наприклад с. 176, № 43 (11 універсалів), с. 178, № 14, 16, с. 179 № 18, с. 190 № 104 (4 універсали) с. 191 № 111;с. 192 № 3, 6 (5 універсалів) і т. д. У листі (27.07.1692) до царів Петра та Івана М. рекомендував їм лікар Івана Комнина та його дядька, ігумена Петропавлівського монастиря в Молдавії, але просив про повернення лікаря в Батурин (с. 232 № 46).

Природно є чимало листів у відповідь. Насамперед це листи й грамоти з Москви: с. 178, 3 10, 13; с. 180 № 28; с. 181 № 33, 55; с. 185 № 67; с. 187 № 86; с. 190 № 98; с. 199 № 57; с.210 № 67 та ін. Є й листи з Гетьманщини полковників, наприклад: гадяцького – Боруховича (с.220 № 6), київського – Мокієвського (с. 219 № 63), полтавських Жученка, Черняка (с.208 № 51; с. 213 № 22), козацької старшини (с. 189, 94; с. 193 № 12; с.218 № 57). Є листи з Січі, в т.ч. кошових отаманів Гордієнка, Гусака, наприклад: (с. 194 № 22; с. 202 № 15а; с.208 № 54;с.214 № 30;с.214 №33). Активно М. листувався з дозорцем переволчанських перевозів Іваном Рутківським, який звичайно подавав гетьману відомості про Запорожжя: с.213 № 26; 215 № 37, с. 217 № 51 та ін. Окремо слід вирізнити велику кількість послань до М. Семена Палія, наприклад: с. 213 № 23 та церковних ієрархів, митрополита Варлаама Ясинського та ін.: с. 187 № 82; с. 194 № 20; с.219 № 62.

Є матеріали щодо дипломатичних відносин Гетьманщини, відомості про місії послів і гінців М. переважно до Москви (с. 201 № 14;с. 203 № 23, 26; с. 206 № 41, 45; с.209 № 57; с. 210 № 1; с. 212 № 14; с. 213 № 27, 28; с. 219 № 64; с. 220 № 67, 68; с. 221 № 8, 9 та ін.) й до нього: с. 179 № 21; с. 180 № 25; с. 181 № 34, 35; с. 183 № 47, 53, 54; с. 185 № 63-65, 68; с.214 № 34 та ін. Зазвичай прибуття посольств та гінців супроводжувалося гетьманськими листами, тому ми їх реєстрували у рубриці листи. Є документи про підготовку посольського двору для приїзду в Москву М. (с.194 № 19). Цікавими є матеріали українських посольств до Москви. Батуринський сотник Дмитро Нестеренко привіз листа до Москви (1692 р.), в котрому повідомлялося про ординські наскоки на Гетьманщину (с. 225 № 5). Інший гонець привіз у Москву в 1692 і 1695 рр. татарських і турецьких полонених (с. 226 (№ 10, 23, 24; с. 243 № 13). Навіть таке незначне посольство, як от місія військового товариша Романа Висоцького (1692 р.) супроводжувалося присилкою від гетьмана в царський палац дичини (лосів і кабанів) (с. 225 № 4).

Опис 2.

Цей опис («Реестр малороссийским делам, то есть акты избрания гетманов и постановляемые с ними договорные статьи и жалованные грамоты») є невеликим (всього 13 справ). Тут містяться російсько-українські договори 1654-1710 рр., дипломатичні інструкції, матеріали російських посольств в Україну – Гетьманщину і українських посольств в Росію. Є тут і акт обрання М. гетьманом на Коломацькій раді 1687 р., і відповідь архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського Мазепі на питання московського патріарха Адріана про богословську проблему: час перетворення Святих Дарів на Літургії (16; див. також III, 32). Зазначимо, що ця дискусія призвела до страти Сильвестра Медведєва і спалення у Москві ряду українських книг Петра Могили, Феодосія Софоновича та ін. У зв'язку з хворобою Ясинського відповідь була написана батуринським ігуменом Димитрієм Тупталом (св. Димитрієм Ростовським).

Варто відзначити також справу № 12, де міститься листування Карла XII з мазепинцями, матеріали стосовно обрання по смерті М. – Пилипа Орлика.

Опис 3.

Опис 3 є дуже великим, майже як опис 1, тут міститься 1525 справ. Більшість з них являють собою окремі листи. У першу чергу це царські грамоти гетьманам,

кошовим отаманам, духовним особам, листи бояр до цих же осіб. У той же час є й листи з українського боку. Про М. йдуть згадки, починаючи із справи 429. Але є й невеликий виняток. У двох грамотах царя Олексія від 8.07. і 12.08. 1674 р. до кошового Івана Сірка міститься вимога прислати в Москву перехопленого дорошенкового посланця М. і самозванця (лжецаревича Симеона) з товаришем «Миускою» (16, 17). У грамоті Петра I та Івана V до кошового отамана Григорія Сагайдачного йдеться про обрання гетьманом М. замість Самойловича (29). Спочатку звернемося до тих, котрі стосуються М. догетьманського періоду. У січні 1683 р. М. як генеральний осавул пише до князя Голіцина і просить купити 25 «куф» горілки, які М. направляє до М. Червнем 1685 р. датовано подячного листа йому ж М. та Кочубея (II, 467). 13.01.1687 р. датовано інструкція Самойловича сину Григорію та М., які посилалися до Москви. (481). А починаючи з справи 489 (1687 р. М. вже був гетьманом) йде потік його листів (понад 520!) і документів, що мають безпосереднє відношення до нього. Листи М. адресовані царям, боярам, козацькій старшині, є багато проїжджих листів, навіть листування з іноземними кореспондентами (королі Речі Посполитої, правителі Молдавії, Валахії та ін.), а також універсали. Цікаво, що тут є відповідь М. від 6.05. 1688 на статті, прислані з Москви через посла, відомого російського історика Андрія Лизлова, автора «Ядра скіфської історії» (525- 528), який був у Батурині. Є й листи, писані до М., наприклад, переяславського полковника Райчі від 9.12.1687 р. про підготовку ординців до нападу на Україну (497), листи гадяцького Боруховича (830, 988), генерального осавула Івана Скоропадського (1315,1317), київських полковників Солонини (540, 557- 559, 561, 570), Мокієвського (799, 810, 909), наказного Дворецького, Жили (975; 1510) Карповича (Жоровки-Вольського) (647, 682, 1405), миргородського Апостола (648, 650, 675), ніжинських Забіли, Василя (801, 979;1119), переяславського Мировича (1077, 1104), полтавських полковників Жученка, Іскри, Левенця (508, 617, 635, 649, 653, 654, 725, 731, 806, 904, 976, 987, 989;1046, 1056, 1058, 1088, 1093, 1095, 1124; 1331), прилуцького Горленка (1445, 1446, 1451, 1468), стародубського Миклашевського (1186), чернігівських Лизогуба, Полуботка (967; 1482, 1499, 1503) кошових отаманів Сагайдачного (524), Гусака (576, 646, 695, 716, 756 760, 762, 765, 783, 790), Федька (818), Рубана (964, 984), Самійленка (1013), Мороза (1024, 1027, 1036, 1065, 1066, 10760), Яковенка (1112, 1153, 1154), Гордієнка (319,1411, 1439), Тимофійовича (1520), наказного Федоренка (1123), охочокомонних полковників Новицького, Пашковського, Чечеля (509, 569; 970; 1063, 1089), піхотного Кожуховського (I 843), глухівського сотника Федоровича (611), запорозького посла Лазухи (680), дозорці переволочанських перевозів Рутківського (668, 679, 693, 694, 697, 698, 749, 754, 757, 789, 817, 864, 902, 973, 986, 1011), церковних ієрархів (809, 879, 1022, 1040), інших осіб (690, 696, 715, 722, 759, 795, 814, 1008, 1009, 1062, 1064, 1117, 1133, 1220, 1233, 1303, 1334, 1342, 1361, 1362, 1387, 1406, 1420, 1421, 1440, 1444, 1460, 1485, 1506, 1515, 1521). У 1691 р. гетьман Мазепа сповіщав Москву про обрання нового лаврського архімандрита по смерті Інокентія Гізеля (III, 73). Але 1699 р. гетьман писав Петру I про смертну кару в Батурині стрільця «Бориска Соколова» за вчинене «воровство» (с. 266 № 20). 10.04 і 12.06. 1706 р. М. послав у Швецію полоненим козакам 1170 крб (с.305 № 18). 30.10.1708 р. Петро I наказував київському митрополиту Йоасафу Кроковському і чернігівському архієпископу Іоанну Максимовичу негайно прибути в Глухів для обрання нового гетьмана замість М. (с.313 № 61). Приблизно такого ж змісту листи були послані київському, гадяцькому та білоцерківському полковникам, київському коменданту. Але й М. писав у цей час лист до стародубського полковника Скоропадського, сповіщаючи його про перехід на бік Карла XII і радить повстати проти московитів і з'єднатися з М., до Карла XII з проханням про допомогу (с. 314 №№ 62-63, 73; с. 319 № 111). З указу Петра I 1708р. випливає, що гадяцький полковник Трошинський був родичем М. (с. 318 № 95). Миргородський полковник Данило Апостол писав 22.12.1708 р. листа до М., щоб він прийняв російське підданство (с. 320 № 120). Є справа 1709 р. на 4-х аркушах, котра містить пісню «о измене гетмана Мазепы»(с. 329 № 69). Є й лист Федора Протасьєва з Глухова про донос Данила Забіли на Скоропадського (11.01.1712 р.), котрий нібито був у «согласьи» з М. (с.338 № 10), справа про утримання дружин і дітей старшини –

прихильників М. «со всякой строгостью» на польському дворі в Москві і про присилку нової партії засланців та про слідство щодо мазепинців (с. 338 № 6; див. також с.342 № 6, с. 345 № 32 (під 1713 р.); с. 350 № 5; с. 355 № 5 (під 1716 р.); с. 370 № 33 (під 1719 р.).

Є й листи, прислані М. з-за кордону, наприклад коронного гетьмана Станіслава Яна Яблоновського (600), польського корсунського полковника Данила Федоровича (632), вістовий лист з Відня перекладача Адама Стила про хід австро-турецької війни від 18.09.1690 (693). Є й листи (сотника Федоровича від 10.02.1690) до окольничого І. Ю. Леонтьєву про «неприличных речах ротмістра Сибилева против гетмана М.» (615), причому останній навіть був засуджений у Москві до страти і М. клопотався, щоб принаймні відклали цю кару (631).

Є листи до М. Палія (655, 723, 744, 750, 798, 906, 912, 993, 994, 1025, 1047, 1071, 1087, 1099, 1103, 1129, 1130, 1167, 1213 1251), Самуся (1137, 1298, 1299), Прокопа Галицького (писаря Палія) (1168) переяславської полкової старшини (1674), короля Речі Посполитої Августа II (1330, 1355, 1359, 1432) та інших високодостойників і військовокомандуючих Речі Посполитої до М. (632, 703, 802, 1014, 1356, 1360, 1388, 1389, 1390, 1391, 1424, 1425, 1426, 1428, 1431, 1441, 1452, 1456, 1458, 1459, 1489), таких же осіб Османської імперії (1414), Кримського ханства (815), Молдавії (1175, 1333, 1358, 1436), Валахії (1284, 1357, 1497) про контакти з Палієм (лист М. від 28.05.1690; 660, 670).

Окремо слід виділити листи матері М. – Марії-Магдалини і листи до неї. Так, ігуменя монастиря в Полонному зверталася до неї у 1691 р. з клопотанням про черницю Анастасію, яку було взято в полон (782). Очевидно, саме мати (Марія-Магдалина) передала у 1691 р. М. якийсь пасквіль, в зв'язку з чим М. звертався до царів Івана та Петра (788). 17.01.1697 р. М. видав проїжджий лист черниці Печерського монастиря Магдалині (ймовірно своїй матері) і Софії, що вирушали в Москву з клопотанням про допомогу (1086). Є й проїжджий лист М., виданий його матері, ігумені Києво-Печерського Вознесенського монастиря Марії-Магдалині на проїзд з Глухова до Москви (III, 226, 228, 237, 241).

Викликає цікавість лист Яна Госа до М. від 27.03.1695 р., в якому він клопочеться за київського суддю Войнаровського, котрого покинула дружина, дочка (1009). Це ж клопотання міститься у листі від 28.07.1695 р. польного гетьмана коронного Потоцького до М. (1014). Якщо це не помилка упорядників, то тут згадано дочку М. У листі від 7.10.1695 р. сам Войнаровський скаржився М. на своє тяжке становище (1015). У справі 1700 р. містяться матеріали щодо відправки в Батурин до М. архітектора «Аксамитова» (с.277 № 83), у справі 1703 р. відправка в Батурин до М. перекладача Матвія Білецького (с. 288 № 14).

Важливі документи українських посольств до Москви. Так, від М. прибув запорожець Семен Рубан з полоненими татарами, взятими під Перекопом у 1697 р. (с. 256 № 30); отамана Семена Носика (с.257 № 39); військовий канцелярист Тихон «Андреев» прибув з листами, зокрема про затримання в Батурині валаського посла Георгія Кастріота (с. 256 № 32)

Опис 4.

Цей опис нараховує 153 справи 1654-1746 рр., причому листи 1707 р. складають більшість документів опису IV (№№59-153). Справи 21 і 22 (царські грамоти до Сірка 1674 р.) стосуються вимоги прислати до Москви перехоплених М., самозванця Симеона і його товариша Міуски. Як бачимо, це те саме, що й у справах III, 16 і 17. Тут є понад 70 листів М. 1707 р. (59-60,62-63, 65, 67-68, 73, 75, 79-83, 85-91, 93-105, 108-118, 121-124, 125-130, 133-137, 140-143, 149,150) й один універсал до іванпольського отамана (69). Дуже цікавою виглядає справа 153, яка являє собою товстий збірник 1704 р. листів М. (153). Є й листи до М.: полтавського полковника Левенця (72, 146), чернігівського Полуботка (77), кошового отамана Сорочинського (92, 119), Тимофійєнка (120), Войнаровського про козаків-втікачів (131), «Думбязи» (93), коронного гетьмана Синявського (138), примаса Станіслава Шемберка (106), волинського каштеляна

Вільгорського (107, 132), силістрійського паші Гаджі Юсуфа (124, 145). Є й чолобитні на ім'я М.: на сотника новосергіївського (148), чолобитна старшини Стародубського полку з проханням не допустити Івана Чорниша на полковництво (147).

Опис 5.

Тут міститься всього 115 справ, з них доби М. стосуються справи 18-21, 26-43, 104-115, тобто бл.30 справ. Впадає у вічі том листування М. 1691-1695 рр. (20), є його окремі листи (21, 29, 36) й універсали (32).

Опис 6.

Цей опис нараховує 226 справ 1590-1795 рр. (ще 23 справи не мають номерів). В цьому описі справи доби М. не займають значного місця і тому маємо тут лише 9 листів М. (56, 57, 63, 64, 67, 70, 72, 73, 189), універсал М. чернігівському протопопу Синдоровському 1691 р. (65) та «записну книгу указов» М. 1700-1703 рр. (89). Деякі справи – це листи до М., написані старшиною в зв'язку з хвилюваннями в полках біля переправи через ріку Вовчу в 1687 р. (62), «цидулка» писаря Прокопія 1699 р. про концентрацію польських військ біля Немирова (71), «пам'ять» для М. 1703 р. про розгляд чолобитної священика Івана Таруновського щодо володіння селянами в с. Юниці на Переяславщині (90). Серед останніх слід виділити лист Самуся 1695 р. коронному гетьманові Яблоновському, де йдеться про М. й Палія (58-г).

Про надзвичайну важливість цього видання для істориків України можна багато говорити. Я відішлю зацікавлених до названої попередньої статті. Тут же відзначу тільки, що це справжнє Ельдорадо або Клондайк джерел з історії України (до XIX ст.) і одразу хочу подякувати колективу упорядників за цінну працю, яка значно полегшує пошукову роботу історикам!

1) «Мазепіана» «Малоросійського приказу» РДАДА за найсучаснішим описом //СЛ.–2013.–№ 3.– С.103–109.

2) Малоросійський приказ.–М., «Древнехранилище», 2012.

о. Юрій МИЦИК

